

ДО ПРОБЛЕМИ АРХЕОЛОГІЧНОГО ВІДОБРАЖЕННЯ ОЗНАК ДЕРЖАВИ

Стаття присвячена рідкісним ознакам становлення держави за матеріалами доби бронзи. Поява моди на певні престижні речі, меблі для зберігання та відпочинку, відхилення від стандартних поз в поховальному обряді є свідченням процесу державотворення, який відбувався в цих суспільствах. В статті використані матеріали курганних пам'яток України.
Ключові слова: поховальний обряд, доба бронзи, рання держава, меблі, мода.

Проблема ознак ранньої державності майже століття цікавить науковців. Першим в археології висунув та обґрунтував ознаки цивілізації Г. Чайлд. Серед них наявність міст, монументальних громадських споруд (храмів, палаців і т. і.), податків або данини, інтенсивної економіки, торгівлі, відділення в окрему галузь ремесла, наявність писемності та початків науки, образотворчого мистецтва, привілейованих класів. Згодом всі ознаки були зведені до трьох основних (поява міст, писемності та монументальної архітектури)¹. Фахівці, які займаються становленням держави та її раннім розвитком, постійно працюють над удосконаленням цього списку ознак. У якості ознак державності запропоновані поява експлуатації², відокремлення ремесла від хліборобства³, наявність ювелірного ремесла⁴, досягнення певного рівня демографічного розвитку⁵, поява субкультури знаті⁶.

З огляду на появу ранньої державності важливою її ознакою є виникнення моди. Справа в тому, що первісність не знає моди взагалі. Кожний етнос в силу того, що офіруються власні предки, носив свій крій одяжі, свої головні убори, свої орнаменти, свої прикраси, мав свої жести тощо. Набір цих ознак був неповторним, суто індивідуальним. Першими модними речами були металеві прикраси з благородних металів, які ставали престижними. Це був спосіб переведення накопичених знаттю продуктів хліборобства та скотарства у довготривалі престижні речі. Зерно могли з'їсти гризуни, худоба могла стати жертвою епізоотії тощо. З етнічних ознак престижні речі перетворюються на інтеретнічні ознаки певного соціального шару, а саме – знаті. Метал коштував дуже дорого, тому прикраси з нього могла дозволити собі тільки верхівка суспільства. Так, наприклад, за доби ранньої бронзи у циркумпонтійській зоні стають модними (престижними) прикраси у вигляді скроневих підвісок, медальйонів, сережок, булавок із срібла. Не всі общинники могли дозволити собі срібні речі. Для цієї категорії населення бронзові предмети вкривають або шаром срібла, або миш'яковою амальгамою, яка імітує срібло⁷. Всі ці речі знаходять далеко за межами центрів, де їх виготовляли. Достатньо сказати, що для Північного Причорномор'я центром виготовлення металевих речей був Донбас, а зона збуту цих речей поширювалася на всю степову та лісостепову частину Східної Європи⁸.

Треба розрізняти речі певних типів та сам матеріал виготовлення. Коштовне каміння, метал, бурштин, черепашки – всі ці матеріали з давніх-давен були предметом обміну. Вони певною мірою сприяли становленню попиту на окремі кольори, породи каменю тощо. Завдяки ним вироблялися єдині для значних регіонів естетичні норми. Можна навіть сказати, що вони були предтечами моди.

Таким же самим проявом субкультури знаті була поява спеціальних поховальних споруд у вигляді багатокамерних катакомб у населення катакомбної спільності⁹, кам'яних скринь у населення кемі-обинської культури. За часів ранніх кочовиків ці обряди набувають грандіозних масштабів. Під час поховальних обрядів у скіфів забивали до 300 коней, багатьох людей, небіжчика супроводжували коштовний посуд, зброя, побутові речі тощо. Сама поховальна споруда (курган) відзначалася гігантськими розмірами та складною конструкцією.

Можливо, поява та ранній розвиток меблів є також індикатором у процесі становлення знаті. Перші меблі підкреслюють особливий статус знаті, її відмінність від рядових общинників, її недосяжність, наближеність до богів тощо.

Фахівці розрізняють за призначенням три види меблів: для відпочинку, для зберігання побутових чи якихось інших речей, для занять¹⁰. Серед речей для відпочинку виділяють ліжка з їх варіантами і меблі для сидіння. Серед меблів для зберігання – шафи, скрині, валізи тощо. Серед меблів для занять – це різноманітні столи, верстати¹¹.

Людина часів палеоліту задовольнялася настільки малим, що ні про які спеціальні меблі мова не могла йти. Навіть лежанок у житлах пізнього палеоліту не виявлено. Вони з'являються тільки в неолітичну добу, коли населення переходить до відтворювального господарства. Трипільські модельки жител яскраво свідчать про те, що люди сиділи на підлозі, а не використовували спеціальні меблі. Така картина простежується в усіх ранньохліборобських енеолітичних суспільствах Закавказзя, Балкан, Месопотамії, Північного Причорномор'я. Як свідчить археологія, меблі, у сучасному розумінні цього терміну, з'являються тільки на певному, далеко не ранньому, етапі розвитку людства. Меблі, які можуть свідчити про появу знаті та її субкультури, є меблями для зберігання та меблями для відпочинку високої якості.

Верхній палеоліт не дає нам жодного натяку на існування меблів для відпочинку чи зберігання речей. Важкі речі не були потрібні рухливому мисливському населенню. Найважливішими меблями, які були життєво необхідними, могли бути тільки ліжка для снання. Для рухливого населення на першому етапі ліжками були шкури тварин, які клали на гілки з листям чи хвою або підвішували їх між деревами. Пізніше з винаходом плетіння такими ліжками слугували гамаки з сітки. І тільки тоді, коли населення переходить до сталої осілості, з'являється потреба у справжньому ліжку, можливість його виготовити. Такими ліжками спочатку виступали прості циновки з очерету. На всіх ранніх хліборобських поселеннях (в культурах Хасунна та Самарра, у Чатал-Гююці – на всьому Давньому Близькому Сході) циновка є обов'язковим елементом давніх жител¹². Не є винятком і територія України. В ямних та катакомбних похованнях часто зустрічаються залишки циновок¹³. Циновками було викладено заплічки ямного поховання № 14 у Довгій могилі біля Чортомлику¹⁴. Проте циновку важко назвати справжніми меблями. Точніше буде називати циновку праобразом ложа.

Новий етап у розвитку меблів наступає вже після появи металу. Розвиток деревообробки робить можливим виготовляти плахи, а згодом і дошки. Поява пили, тесел та доліт різко збільшило можливості людини у виготовленні меблів. У похованнях епохи бронзи знайдено чимало свідочств використання металевих інструментів: круглих та прямокутних пазів у дереві, слідів тесання та стругання, свердління тощо. Реальних свідчень паралельності процесів виготовлення перших транспортних засобів та меблів в археології дуже мало, проте це уявляється досить імовірним. Ложа являли собою дерев'яну раму, на яку натягувалася циновка. Інколи ці рами мали додаткові планки, укріплені хрест-на-хрест. Подібні ложа подекуди трапляються у ямних похованнях півдня України та Росії.

Більш досконале ложе було знайдено експедицією Дніпропетровського університету в ямному похованні на Дніпропетровщині. Тут дерев'яна рама має підвищення з одного боку для голови. Між довгими дошками рами натягнуті шнури. А сама рама з'єднана не просто «у шип», а в «ластівчин хвіст»¹⁵. Важливим моментом для розуміння значення меблів є те, що всі вони знайдені у похованнях соціально відзначених, тобто у похованнях знаті.

Ложе тільки згодом стає справжнім ліжком, піднімаючись над підлогою та стаючи на ніжки. Підвищення самого ложа над підлогою забезпечувало кращий температурний режим відпочинку людини (загально відомо, що холодне повітря знаходиться внизу, а тепле – зверху). Процесу розвитку ложа сприяло протиставлення знаті простим общинникам. Призначення таких лож було, імовірно, поліфункціональним. На них не тільки спали, але й сиділи, працювали тощо. Не дарма у давніх греків, етрусків, римлян на ложах напівлежали під час бенкетів.

Імовірно, стіл веде свій родовід від таці для їжі. Принаймні у ранніх кочівників Євразії невеличкі таці на ніжках для м'яса є дуже поширеними. Можна припускати, що в основі такого столика лежать зооморфні посудини. Можна згадати трипільські та взагалі ранньохліборобські посудини. Семантика таких виробів, можливо, пов'язана з ритуалами обрядового поїдання м'яса. Стіл також з'являється як сакральна річ і згодом монополізується вищим прошарком суспільства¹⁶.

Ще однією деталлю першого гарнітуру виступає стілець або крісло.

Можна стверджувати, що стілець, крісло з'являються як атрибути володарів, спочатку, мабуть, сакральних, а потім і світських. Лише згодом стілець стає частиною інтер'єру широких кіл населення.

Меблі для зберігання теж є досить пізнім явищем. Першими меблями для зберігання були скрині. Ще на початку середньовіччя для зберігання одяжі слугували тільки скрині. Імовірно, поява скрині є синхронною появі колісниць та ліжок (кінець IV – початок III тис. до н.е.). Принаймні поховальні скрині з дерева відомі для кемі-обинської культури у кургані Кемі-оба в Криму¹⁷. Невеликі скриньки знайдені вже на поселенні-протомісті Чатал-Гуюк.

Розвиток меблів прямо пов'язаний з розвитком металообробки. Покращується якість металу. Це призводить до удосконалення інструментів деревообробки, а це, у свою чергу, до удосконалення обробки дерева та появи перших меблів. Виникнення сучасних типів ліжка, стола, стільця та скрині були одночасним процесом, пов'язаним з соціальним розшаруванням суспільства. Аристократія, що народжувалася, намагалася у такий спосіб підкреслити своє особливе становище у суспільстві, підняти рівень добробуту та відокремити себе від рядових простих общинників. Це не стосується меблів для праці: верстатів та робочих столів, які виникають ще в палеоліті. Меблі для праці, занять не залежать від виділення знаті та соціального розшарування суспільства, а обумовлюються потребами виробництва.

Можна гадати, що перші меблі для відпочинку та зберігання були поодинокі, несли значне ідеологічне навантаження та виготовлялися особливо ретельно та якісно. Тому знахідки меблів в археологічних розкопках мають слугувати індикатором того, що це суспільство вже стало на шлях державотворення.

Положення небіжчика відбивало головні світоглядні моменти життя давньої людини. Воно могло свідчити і про статеві вікові, і про етнічні, і про професійні, і про соціальні особливості померлого. У середині 70-х рр. XX століття Д. Я. Телегін прослідкував еволюцію поз померлих в могильниках Східної та частково Центральної Європи¹⁸. Він виділив 10 основних поз небіжчиків за матеріалами археологічних культур, починаючи з верхнього палеоліту. Всі ці пози були стандартними та відповідали певним релігійним уявленням давніх етносів. Найдетальнішу класифікацію поз розробив Ю. О. Смирнов¹⁹.

Ще однією ознакою становлення державності може бути відхилення від норм поховального обряду. Поховальний обряд населення України з мезоліту характеризувався певними позами небіжчиків, характерними для кожної археологічної культури. Всі ці пози пов'язані з певними релігійними уявленнями давніх людей і є традиційними. Відхилення від названих стандартних поз до доби ранньої бронзи практично немає. Померлі розташовані в центрі могили, інвентар або супроводжує їх, або відсутній в залежності від культурних традицій чи соціального статусу.

Подібна одноманітність (стандартність) продовжувалася до початку доби ранньої бронзи. Повсякденна поведінка первісної людини суворо регламентувалася. Так само суворо регламентувалися норми поховального обряду. Проте з часом такі відхилення починають з'являтися.

Серед різновидів положень померлих є одна категорія, відмінна від інших. У позі таких померлих відбилася особисте до них ставлення їх родичів та близьких. Одне з таких поховань було виявлено на початку 70-х рр. на Одещині. В пізньоямному похованні 74, кургану № 9 біля с. Нерушай було поховано двоє людей. Вони лежали у похованні, обличчями впритул один до одного, міцно тримаючись за руки. Судячи з розмірів кістяків, один належав чоловікові, другий – жінці. В тому ж самому кургані подібна поза була зафіксована у парному ямному похованні № 84. В могилі були поховані чоловік та жінка. Тільки тут обоє померлих тримали один одного в обіймах²⁰.

Подібне за положенням небіжчиків поховання було виявлено біля с. Заможне²¹. Тут в інгульському катакомбному похованні 4 кургану № 7 чоловік та жінка обіймали одне одного. За численними ознаками це поховання належало до вищих верств інгульського суспільства²². Серед ознак знаті були присутні великі розміри камери, наявність досипки, моделювання черепів померлих та дерев'яне колесо у закладі входу до камери.

Аналогічна ситуація була зафіксована і в похованні 4-5, кургану 5 біля с. Заможне. У багатокамерному похованні дорослий чоловік тримав в обіймах дитину²³. Така ж саме картина зафіксована і у пізньоямному похованні біля с. Нерушай (п.9, к.9)²⁴. Тільки у цьому похованні

дитину обіймала, імовірно, жінка. З контексту видно, що головними небіжчиками в цих двох похованнях були діти!

Такі пози небіжчиків час від часу зустрічаються в ямних та катакомбних похованнях півдня України. Всіх їх відрізняють глибока емоційність.

Прояв певних емоцій у поховальному обряді є ознакою суспільств, що знаходяться вже на ранньодержавному рівні. Так в долині Царів під час розкопок гробниці фараона Тутанхамона Г. Картером було виявлено маленький віночок польових квітів, що їх поклав на гробовище, можливо, хтось з близьких померлого²⁵.

За Ригведою, у давньоіндійському суспільстві для вищих варн практикувалася одна форма шлюбу, а для нижчих варн - інша. Зокрема для кшатріїв дозволявся шлюб за коханням (гандхарва)²⁶. В нижніх варнах укладанням шлюбу займався рід, родина.

Перше оспівування кохання чоловіка до жінки чи батьків до дитини ми знаходимо в Європі в античній літературній традиції. Кохання оспівується в давньогрецькій міфології. Достатньо згадати історію Орфея та Евридики. Зевс, палаючи пристрастю, краде Європу. Цар Іксіон закохується в Геру, дружину Зевса. Титій закохується у Латону, матір Аполона та Артеміді²⁷. З грецьких міфів ми знаємо про ревності, які постійно (і не безпідставно) виявляє дружина Зевса Гера²⁸. В міфологічному сюжеті про Данаїд протиставляється слухняність всіх доньок Даная, які виконують настанови батька і вбивають своїх наречених, неслухняній Гіпермнестрі, яка покохала власного нареченого і не стала його вбивати, бере з ним шлюб за допомогою Афродіти²⁹. Фактично Гіпермнестра іде всупереч волі тисячолітньої традиції, персоніфікованій в образі батька.

У період становлення держави більшість грецьких богів змінюють свій первісний дикий та жахливий вигляд на милий, привабливий. Жінками, наприклад, німфами починають тепер милуватися, оспівувати їх в поетичних творах³⁰. Можна сказати, що кохання є також однією з ознак (звичайно, не найважливіших, але яскравих) становлення державності.

Таким чином, поява престижних речей (прикрас, зброї тощо) за межами етнічних кордонів, наявність меблів для зберігання та складних меблів для відпочинку, поява поховань з проявами особистих почуттів до померлого у поховальному обряді ранньобронзового населення Північного Причорномор'я, можливо, є ще одним свідченням державотворчих процесів серед цього населення.

¹ Чайлд Г. Древний Восток в свете новейших раскопок. – М., 1956. – 256 с.

² Колганов М. Собственность в период перехода к коммунизму. – М., 1963.

³ Чайлд Г. Древний Восток в свете новейших раскопок. – М., 1956. – 256 с.

⁴ Павленко Ю. В. Становление раннеклассовых государств. К., 1989. – 288 с.

⁵ Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ. М.-Л., 1976. – 191 с.

⁶ Павленко Ю. В. Становление раннеклассовых государств. К., 1989. – 288 с.; Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ. – М.Л., 1976. – 191 с.

⁷ Братченко С. Н., Санжаров С. Н. Рідкісні бронзові знаряддя з катакомб Сіверськодонецчини та Донщини (III). – Луганськ, 2001. – 108 с.

⁸ Нечитайло А. Л. Связи населения степной Украины и Северного Кавказа в эпоху бронзы. – К., 1991. – 115 с.

⁹ Пустовалов С. Ж. Багатокамерні поховання та деякі питання соціальної структури катакомбного суспільства // Археологія, 1993. – № 3. – С. 56–67; його ж. Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я. – К., 2005. – 412 с.

¹⁰ Кес. Д. Стили мебели. – М., 2005. – С. 7.

¹¹ Там само.

¹² Мелаарт. Д. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока. – М., 1982; Массон В. М. Первые цивилизации. – Л., 1989. – 280 с.

¹³ Пустовалов С. Ж. Моделирование лица по черепу у населения ингульской катакомбной культуры // Stratum+. – Кишинев, Санкт-Петербург, Одесса, 1999. – С. 222–255.

¹⁴ Мозолевський Б. М., Пустовалов С. Ж. Довга могила біля Чортотлику // Культурологічні студії. Вип. 2. – Academia. – К., 1999. – С. 118–141.

- ¹⁵ Андросов А. В., Мельник А. А. Курганы раннего бронзового века Криворожья с зооморфными конструкциями // Проблемы археологии Поднепровья. – 1991. – С. 40.
- ¹⁶ Пустовалов С. Ж., Чухрай Л. О. Меблі як елемент субкультури знаті // Наукові записки НАУКМА, 2008. – Т. 75. – С. 43–50.
- ¹⁷ Щепинский А. А. Тоцев Г. Н. Курган Кеми-оба. Старожитності Північного Причорномор'я та Криму. Вип. ІХ. – Запоріжжя, 1999. – С. 50–86.
- ¹⁸ Телегин Д. Я. Об основных позициях в положении погребенных первобытной эпохи Европейской части СССР // Энеолит и бронзовый век Украины. – К., 1976. – С. 5–21.
- ¹⁹ Смирнов Ю. А. Лабиринт. Морфология преднамеренного погребения. – М., 1997. – 276 с.
- ²⁰ Шмаглий Н. М., Черняков И. Т. Курганы степной части междуречья Дуная и Днестра (1964–1966) // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – Одесса, 1970. – С. 31.
- ²¹ Пустовалов С. Ж. Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я. – К., 2005. – 412 с.
- ²² Там само. – С. 369.
- ²³ Там само.
- ²⁴ Шмаглий Н. М., Черняков И. Т. Кургані степной части междуречья Дуная и Днестра (1964–1966) // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – Одесса, 1970. – С. 9.
- ²⁵ Картер Г. Гробница Тутанхамона. – М., 1959. – С. 140.
- ²⁶ Щарма Р. Ш. Древнеиндийское общество. – М., 1987. – С. 294.
- ²⁷ Лосев А. Ф. Античная мифология. – М., 1957. – С. 79.
- ²⁸ Там само. – С. 77.
- ²⁹ Там само. – С. 76.
- ³⁰ Там само. – С. 73.

Статья посвящена редким признакам становления государства по материалам эпохи бронзы. Появление моды на определенные престижные вещи, мебель для хранения и отдыха, отклонения от стандартных поз в погребальном обряде свидетельствуют о процессе формирования государства, который проходил в этих обществах. В статье использованы материалы курганных памятников Украины.

Ключевые слова: погребальный обряд, эпоха бронзы, раннее государство, мебель, мода.

The article deals with the rare signs of formation of the state on the materials of the Bronze Age. The emergence of certain prestigious fashion items, furniture for storage and relaxation, deviations from the standard poses in funeral ceremonies indicate the process of formation of the state, which took place in these societies. Materials from burial monuments of Ukraine were used in the article.

Keywords: funeral rites, the Bronze Age, the early state, furniture, fashion.